

УДК 343.982

О.В. БАТЮК, канд. юрид. наук, Волинський національний університет імені Лесі Українки

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ МОДЕЛЕЙ, ПРИЙОМІВ ТА НАВИЧОК ПРИ ПРОВЕДЕННІ СЛІДЧИХ ДІЙ

Ключові слова: злочин, розслідування, криміналістичні моделі, прийоми, навички, слідчі дії, слідчий

Положення кримінально-процесуального права та криміналістики визначають, що основним способом збирання, дослідження, оцінки та використання доказів є слідча дія, в результаті проведення якої слідчий отримує певний обсяг доказів, що є основним засобом встановлення усіх обставин розслідуваної події. Для з'ясування специфіки використання криміналістичного моделювання в слідчій практиці доцільно розглянути особливості його застосування в ході провадження різних стадій слідчої дії.

У криміналістичній та кримінально-процесуальній літературі питання щодо структури слідчої дії розглядалися такими науковцями як: В.П. Бахін, А.І. Баянов, А.В. Дулов, Н.В. Жогін, Н.С. Карпов, П.Д. Несторенко, А.П. Сиров, П.В. Цимбал та ін. Однак у роботах зазначених науковців розглядаються лише окремі аспекти проблеми використання моделей, прийомів та навичок при провадженні окремих слідчих дій. Тому метою даної статті є проведення комплексного дослідження теоретичних положень криміналістики щодо особливостей використання криміналістичних моделей, прийомів і навичок при проведенні слідчих дій, для вироблення на цій основі практичних рекомендацій для ефективного використання знань криміналістики. Новизна даного дослідження полягає у пропозиції використання слід-

чим методу моделювання з урахуванням ситуаційних факторів у практиці провадження слідчих дій що дозволить йому розв'язати цілий комплекс пізнавальних завдань що виникають при розслідуванні кримінальної справи.

Варто зазначити, що при провадженні слідчих дій у більшості випадків слідчий сприймає та відображає у свідомості значно велику за обсягом інформацію в порівнянні з тією, що фіксується в протоколах і додатках до них. Можна сказати, що реальність ним відображається як би на двох рівнях: на процесуальному – суворо окресленому рамками закону, та на рівні свідомості слідчого – у вигляді ідеальної (уявної) інформаційної моделі. І оскільки в моделі крім достовірних знань містяться ще імовірні знання (отримані на підставі версій, або при використанні типових моделей), остільки інформаційна модель події в ході розслідування має головним чином криміналістичне значення. З цих позицій саме аналіз інформаційного стану моделі кримінальної події на конкретний момент розслідування і приводить слідчого до висновку про необхідність проведення тієї чи іншої слідчої дії.

Таким чином, стадію ухвалення рішення про проведення слідчої дії можна розглядати як аналіз слідчої ситуації пізнавального типу, що полягає в з'ясуванні слідчим основних задач пошуку. Відповідно на стадії “забезпечувального” етапу ситуаційне моделювання виступає як засіб систематизації та синтезу інформації про злочин, здійснює пошук “пробілів” у пізнанні злочину, а також ефективно допомагає у визначенні основних напрямків розслідування.

Загальновідомо, що ефективність проведення будь-якої слідчої дії багато в чому обумовлена її попередньою підготовкою. Роль підготовчої стадії значно зростає при проведенні дій, що пов'язані з оперуванням великим обсягом інформації, трудомістких у технічному відношенні, або складних у ситуаційному плані (наприклад, наявність конфлікту між учасниками слідчої дії, необхідність тактичного ризику тощо).

Традиційно в тактико-криміналістичні рекомендаціях роль підготовчої стадії зводиться, як правило, до складання усного або письмового плану проведення тієї чи іншої слідчої дії. Наприклад, підготовка складного допиту, що пов'язана із з'ясуванням широкого кола обставин та використанням значного обсягу вихідної інформації у таких рекомендаціях зводиться до складання письмового плану, у якому повинні бути відзначені обставини, що підлягають з'ясуванню при допиті, а також список питань, що необхідно поставити допитуваному [1, 2].

При певній користі такого роду підготовки до допиту все ж таки очевидно, що пропонуваний план зовсім не враховує можливостей виникнення в процесі допиту найрізноманітніших слідчих ситуацій, вирішення яких також вимагає належної підготовки. Результати проведеного інтерв'ювання слідчих свідчать про те, що будь-які тактичні рекомендації, а також запропоновані науковцями алгоритми розв'язання слідчих завдань, якщо вони розроблені без урахування ситуаційних факторів, у практиці розслідування виявляються малоефективними. Крім того, як свідчить аналіз емпіричного матеріалу, в деяких випадках навіть ті слідчі, що мають певний досвід роботи, іноді в процесі розслідування виявляються в таких ситуаціях, що є для них абсолютно незнайомими і нерозв'язними. Саме в таких випадках і проявляється доцільність застосування ситуаційного моделювання – методу, що дозволяє оперативно розпізнати та адекватно оцінити наявну слідчу ситуацію, незнайомі ситуаційні фактори звести до відомих, типових, для яких уже розроблений оптимальний алгоритм або програма дій.

Розглядаючи специфіку підготовчої стадії слідчої дії, А.В. Дулов відзначає, що прогнозування завжди передують конкретному плануванню [3, с.87]. Варто погодитись із даною точкою зору, оскільки в оптимальному варіанті план рішення якої-небудь задачі завжди повинен складатися з урахуванням усіх чинників, що здатні визначати хід самого рішення і його результат. З цих позицій однією

з умов підготовки слідчої дії можна назвати попередню прогностичну діяльність слідчого, що може бути успішно здійснена за допомогою побудови перспективної динамічної ситуаційної моделі, що відображає: а) умови проведення майбутньої слідчої дії; б) можливі варіанти перебігу цієї дії, можливість виникнення тих чи інших слідчих ситуацій; в) передбачувану поведінку учасників; г) відповідні варіанти поведінки самого слідчого.

Такого роду попередній “сценарій” слідчої дії є його перспективною моделлю, що повинна бути різноманітною, як і будь-яка ситуаційна модель. Як зазначає Т.С. Волчецька, у процесі ж безпосереднього ходу слідчої дії, в залежності від виникнення тієї чи іншої ситуації, і буде реалізований відповідний варіант ситуаційної моделі. Цінність моделі (“сценарію”) визначається можливістю попереднього конструювання різних варіантів майбутнього [4, с.80-85].

Можна зробити висновок, що моделювання слідчої дії – це один з варіантів перспективного моделювання, спрямований на оптимізацію підготовки та організацію майбутнього слідчої дії, на відміну від моделювання в ході її проведення – варіанту ретроспективного моделювання, що виконує функцію реконструкції окремої кримінальної ситуації або кримінальної події в цілому.

Використання ситуаційного моделювання в стадії безпосереднього ходу слідчої дії значно оптимізує процеси діагностики слідчої ситуації та прийняття правильного рішення.

Практика свідчить про те, що виникнення конкретної слідчої ситуації в ході тієї чи іншої слідчої дії зумовлено наступними чинниками:

1. Етапом розслідування - наприклад, у слідчих діях, проведених на початковому етапі розслідування, найчастіше виникають ситуації пізнавального типу.

2. Проведеною слідчою дією - так, для огляду місця події найбільш характерне виникнення пізнавальних (проблемних) ситуацій організаційно-управлінського типу, для допиту підозрюваного – конфліктних, тактичного ризику тощо.

3. Позицією, лінією поведінки слідчого або іншого учасника слідчої дії (конфліктні ситуації).

4. Якістю підготовки - відсутність або недбале проведення необхідних підготовчих дій може створити організаційно-неупорядковані слідчі ситуації, які в певних випадках можуть призвести до порушення кримінально-процесуальних норм.

Що стосується протоколювання результатів слідчої дії, то потрібно зазначити, що побудована у свідомості слідчого ідеальна (уявна) модель розслідуваної події може бути зафіксована в протоколі лише частково. Відеозапис слідчої дії розглядається як модель слідчої дії лише в тих випадках, коли виникає необхідність дослідження, вивчення проведеної слідчої дії (наприклад, при розгляді кримінальної справи в суді, або при використанні в дидактичних цілях).

Оскільки допит є найбільш розповсюдженою у практиці слідчою дією й у той же час – однією з найбільш складних за тактикою підготовки та проведення, розглянемо можливість застосування запропонованого методу під час проведення цієї слідчої дії. Крім того, аналіз емпіричного матеріалу свідчить про те, що для допиту характерним є виникнення найрізноманітніших типів складних слідчих ситуацій, причому в переважній більшості випадків ці ситуації вимагають від слідчого їх оперативного осмислення та своєчасного реагування.

Питання тактики підготовки та проведення допиту досить детально розроблені в криміналістичній літературі [2, 5-8]. Однак тактичні прийоми (або їх комбінації), що рекомендовані вченими, в основному пов'язані з поведінкою слідчого в конфліктних ситуацій. Проте ситуації тактичного ризику, що виникають у процесі допиту, вимагають не менш пильної уваги та аналізу для розробки лінії поведінки слідчого. Крім того, якщо відсутня ретельна підготовка до майбутнього допиту, то під час його проведення можуть виникнути організаційно-неупорядковані ситуації (різновид ситуацій управлінського типу), появу яких слідчому доцільно заздалегідь

попередити, але при їх утворенні – уміти грамотно та завчасно розв'язати.

Ситуації допиту слідчий діагностує, як правило, безпосередньо в ході його проведення. Разом із тим, з урахуванням інформаційного та психологічного компонентів ситуації розслідування (кількість та якість доказової інформації, наявність у свідомості слідчого моделі особи допитуваного та ступеня її адекватності оригіналу) представляється можливим попереднє прогнозування ситуацій майбутнього допиту. Складання такого роду прогнозів виявляється ефективним, оскільки воно дозволяє не тільки "прорахувати" можливі при конкретному допиті ситуації, але й дає можливість заздалегідь намітити сприятливі напрямки їх трансформації, передбачити застосування комплексу тактичних прийомів. Застосування ситуаційного моделювання дозволяє навіть не типову на перший погляд ситуацію звести до однієї з типових, дає можливість завчасно вибрати або розробити найбільш доцільний алгоритм вирішення.

Серед ситуацій пізнавального типу особливу увагу необхідно приділити розгляду проблемних ситуацій, що характеризуються наявністю протиріч між відомими та невідомими слідчому обставинами. Одним із способів вирішення проблемних ситуацій можна вважати створення ідеальної (уявної) інформаційної моделі розслідуваної події, а також її наступне дослідження. Аналіз моделі дозволить слідчому з'ясувати: якого роду інформацію і про що саме можна отримати в ході майбутнього допиту, визначити мету та намітити конкретні задачі допиту, усвідомити сутність виниклої інформаційної проблеми.

У проблемних ситуаціях має свою специфіку тактика допиту обвинуваченого (підозрюваного). При необхідності, слідчий повинен уміти приховати від допитуваного відомі йому обставини, або навпаки – не показати те, що в системі доказів мають певні "прогалини" та неясності. У таких ситуаціях є ефективним застосування тактичного прийому зі створення в обвинуваченого перебільшеного уявлення про обсяг зібраних у

справі доказів.

Серед ситуацій управлінського типу особливу увагу приділяють вирішенню організаційно-неупорядкованих ситуацій. Виникнення таких ситуацій може бути наслідком відсутності ретельної підготовки до допиту, неналежного його технічного забезпечення. При організаційно-неупорядкованих ситуаціях ефективним засобом їх профілактики є попередня підготовка до допиту та ретельне його планування.

Варто зазначити, що використання моделювання при підготовці до допиту полягає в тому, що слідчий будує перспективну модель майбутнього допиту – різноманітний його сценарій, заздалегідь “програє” відповідні варіанти складних ситуацій і намічає лінію своєї поведінки. Як справедливо відзначає Г.О. Зорін, якщо програма слідчої дії носить характер алгоритму без зворотного зв’язку, то дія вже заздалегідь приречена на невдачу. Саме тому багато слідчих стверджують, що планування слідчої дії нічого слідчому не дає, оскільки дії учасника багатоваріантні та не передбачувані [9, с.15].

Варто погодитись із О.В. Юнацьким, який вважає, що підготовку допиту треба розглядати у вузькому (складання плану, моделі, сценарію) та широкому значенні (визначення цілей і задач допиту, збір необхідної для проведення цієї слідчої дії інформації про злочин і про особу допитуваного). Що стосується моделі особи допитуваного, то її побудову слідчому доцільно починати до проведення допиту, при підготовці до нього, а остаточний вид така модель може прийняти лише в процесі безпосереднього контакту слідчого з допитуваним, оскільки саме на цьому етапі можлива правильна “діагностика” особи обвинуваченого [10].

Необхідно зазначити, що структура підготовчої стадії допиту може бути представлена в наступному виді: а) вивчення матеріалів кримінальної справи, виявлення протиріч, проблем, визначення мети і задач майбутнього допиту; б) установлення кола доказів, що необхідно пред’явити допитуваному та прогнозування змісту отриманої інформації;

в) вивчення матеріалів про допитуваного, побудова моделі його особи; г) визначення та вибір місця допиту; д) прогнозування поведінки обвинуваченого на допиті, можливих ситуацій допиту, вибір способів впливу при їх трансформації; е) визначення системи необхідних тактичних прийомів, встановлення можливості рефлексивного керування допитуваним; ж) матеріально-технічне забезпечення допиту.

Конфліктні ситуації з невираженим суперництвом досить часто мають місце при допиті обвинувачених. У самій процедурі допиту такі ситуації вже як би заздалегідь запрограмовані, що можна пояснити розвитком рольових відносин “слідчий-допитуваний”, в яких аналогічно рольовим відносинам типу “лікар-пацієнт”, “начальник-підлеглий” уже закладена нерівність учасників спілкування. Саме ці обставини на початковому етапі спілкування слідчого з підозрюваним й обумовлюють появу прихованого конфлікту з невираженим суперництвом.

Оптимальним способом вирішення таких ситуацій можна вважати встановлення психологічного контакту з допитуваним, для чого може бути використана методика контактної взаємодії, що включає в себе наступну програму пошуку загальних або співпадаючих інтересів: а) оцінку й з’ясування принципів та якостей, що є позитивними для спілкування; б) виявлення якостей, небезпечних у спілкуванні; в) накопичення згоди; г) індивідуальний вплив та адаптація до допитуваного; д) узгодження загальних правил взаємодії.

При викритті обвинуваченого в неправді (у ситуаціях невираженого суперництва) з урахуванням найменшого тактичного ризику може бути використаний ряд комбінацій тактичних прийомів: зняття напруги в ході бесіди перед допитом; конкретизація показань з тих питань, з яких допитуваний дає правдиві показання; надання допомоги в пригадуванні забутого; використання позитивних рис особистості допитуваного; використання протиріч у його показаннях тощо.

Для конфліктних ситуацій з вираженим суперництвом характерна протилежність ін-

тересів слідчого і допитуваного. Не тільки слідчий, але й обвинувачений заздалегідь обмірковують лінію своєї поведінки на допиті. Небажання обвинуваченого давати показання може розглядатися як першопрічина конфлікту.

У ситуації, коли допитуваний дає помилкові показання, в його свідомості одночасно співіснують два паралельних варіанти розвитку злочинної події, дві його моделі (одна – “істинна” модель, що мала місце у реальності, інша – “неправдива”, що заздалегідь створена обвинуваченим і деталізована ним у процесі допиту). “Неправдива” модель – це інтерпретований обвинуваченим варіант “істинної” моделі розслідуваної події, в якому перекручені окремі факти або додані вигадані обставини. Елементи “істинної” та “неправдивої” моделей переплітаються у свідомості допитуваного, і на стадії безпосереднього ходу допиту обвинуваченому необхідно оперативно замінити деталі “істинної” моделі на відповідні деталі “неправдивої”. У цьому випадку в його свідомості протікає декілька розумових процесів одночасно: відтворення “істинної” моделі злочинної події, ухвалення рішення про те, що потрібно приховати від слідчого, побудова у свідомості “неправдивої” моделі та оцінка того, наскільки вона уявляється достовірною слідчому. У подібних ситуаціях “істинна” модель конкурує у свідомості обвинуваченого з “неправдивою”, створюючи тим самим реальні передумови для помилок і суперечливих показань.

У конфліктних ситуаціях з вираженим суперництвом завдання слідчого полягає в умінні розпізнати хід і логіку думок обвинуваченого, в здатності “прорахувати” ідеальні (уявні) моделі: а) ситуації допиту; б) злочинної події, якими допитуваний оперує у своїй свідомості. На наш погляд, саме рефлексивний підхід у подібних ситуаціях дозволить слідчому спрогнозувати характер показань обвинуваченого на допиті, а також його поведінку в процесі майбутньої слідчої дії, і в залежності від цього визначити доцільний шлях реагування.

Разом із тим слідчому варто враховувати й те, що на повторних допитах обвинувачений, уже маючи у своїй свідомості модель особи слідчого, пересвідчившись у його професійних й особистих якостях, сам намагається спрогнозувати тактичні задуми слідчого. Таким чином, головним елементом мислення в конфліктних ситуаціях є імітація міркувань одного учасника конфлікту іншим, для чого вони повинні мати ідеальні (уявні) моделі один одного [11, с.77-78].

Сутність самого рефлексивного підходу полягає в тім, що в конфліктній ситуації обидві сторони імітують міркування один одного і будують рефлексивні моделі, що відображають як власні уявлення про об’єктивну ситуацію, так і ситуаційні моделі, якими може оперувати супротивник. Успіх кожного з них залежить від точності та обсягу їх взаємної поінформованості. Основними компонентами, покладеними в основу розумової діяльності, що визначають перевагу в рефлексії, є: а) загальноосвітній рівень; б) рівень професійної підготовки; в) рівень поінформованості; г) уміння будувати та “прорахувати” ідеальні (уявні) моделі і міркування іншої особи.

Підводячи підсумок усього зазначеного вище, варто зробити висновок про те, що використання слідчим методу моделювання з урахуванням ситуаційних факторів у практиці проведення слідчих дій дозволяє розв’язати цілий комплекс пізнавальних завдань:

- сприяє побудові, перевірці та оцінці інформаційної моделі розслідуваної події та її складових;
- оптимізує підготовку і планування слідчої дії;
- є універсальним засобом тактичного прогнозування;
- підвищує ефективність прийняття організаційно-тактичних рішень слідчого;
- дозволяє розробити систему впливу на окремих учасників процесу;
- виступає оптимальним засобом оцінки результатів слідчої дії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Криминалістика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. - М. : Юристъ, 2001. - 718 с.
2. Васильев А. Н. Тактика допроса / А. Н. Васильев, Л. М. Карнеева. - М. : Юрид. лит., 1970. - 241 с.
3. Дулов А. В. Тактические операции в расследовании преступлений / А. В. Дулов. - Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1984. - 156 с.
4. Волчецкая Т. С. Подготовка следственного действия: функция моделирования / Т. С. Волчецкая // Принцип справедливости правосудия по уголовным делам / ред. Иванов В. С. - Калининград : ГВШ МВД СССР 1989. - С. 80-85.
5. Богинский В. Е. Рефлективное управление при допросе / В. Е. Богинский. - Харьков : Юрид. ин-т, 1983. - 83 с.
6. Соловьев А. Б. Допрос на предварительном следствии / А. Б. Соловьев, Е. Е. Центров. - М. : Изд-во Московск. госуд. ун-та, 1986. - 153 с.
7. Ратинов А. Р. Психология допроса обвиняемого / А. Р. Ратинов, Н. И. Ефимова. - М. : Изд-во Московск. гос. ун-та, 1988. - 185 с.
8. Зорин Г. А. Психологический контакт при производстве допроса / Г. А. Зорин. - Гродно : Белорус. ун-т, 1986. - 170 с.
9. Зорин Г. А. Тактический потенциал следственного действия / Г. А. Зорин. - Минск : Белорус. ун-т, 1989. - 281 с.
10. Юнацький О. В. Криміналістичне моделювання пізнавальної діяльності слідчого : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Юнацький О. В. - Запоріжжя, 2004. - 20 с.
11. Гранат Н. Л. О моделировании ситуаций, порождающих необходимость в даче правдивых показаний / Н. Л. Гранат // Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования. - М. : Изд-во Московск. гос. ун-та., 1973. - С. 75-83.

Батюк О. В. Особливості використання криміналістичних моделей, прийомів та навичок при проведенні слідчих дій / О. В. Батюк // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 29–34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09b0vpcd.pdf>

Проведено комплексне дослідження теоретичних положень щодо особливостей використання криміналістичних моделей, прийомів і навичок при проведенні слідчих дій, з метою вироблення на цій основі практичних рекомендацій для ефективного використання знань криміналістики.

***

Батюк О.В. Особенности использования криминалистических моделей, приемов и навыков при проведении следственных действий

Проведено комплексное исследование теоретических положений относительно особенностей использования криминалистических моделей, приемов и навыков при проведении следственных действий, с целью выработки на этой основе практических рекомендаций для эффективного применения знаний криминалистики.

***

Batjuk O.V. Features of the Use of Criminalistics Models, Methods and Skills at Realization of Investigating Actions

The investigation of complex research of theoretical positions in relation to the features of the use of criminalistics models, methods and skills for carrying out investigating actions, with the purpose of drawing out on this basis of practical recommendations for the effective use of knowledge working out in criminalistics.